

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА**

ОСТРОВСЬКА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 001.89:06:929 Єгоров

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА М.А.ЄГОРОВА (1879–1942) ЗІ СТАНОВЛЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ**

07.00.07 – історія науки й техніки

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук**

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Центрі історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Науковий керівник: доктор економічних наук, старший науковий співробітник, член-кореспондент НААН
Супіханов Борис Карабайович,
 Державна наукова сільськогосподарська бібліотека
 Національної академії аграрних наук України,
 головний науковий співробітник сектору наукознавства

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
 Національний педагогічний університет
 ім. М.П. Драгоманова
 Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України,
 завідувач кафедри історії та археології слов'ян

кандидат історичних наук, доцент
Ковальська Катерина Володимирівна,
 ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
 університет імені Григорія Сковороди»
 Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України,
 доцент кафедри географії, екології та методики навчання

Захист відбудеться «21» грудня 2012 року о 12 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.373.01 у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України (03680, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал).

З дисертацією можна ознайомитися у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України (03680, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал).

Автореферат розісланий «21» листопада 2012 року.

Вчений секретар
 спеціалізованої вченої ради,
 кандидат історичних наук,
 старший науковий співробітник

С.Д. Коваленко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку нашої держави дедалі більше зростає інтерес до вивчення історії аграрної науки, зокрема діяльності та творчості вчених, які самовіддано працювали на благо народу та залишили після себе неоціненну творчу спадщину. Серед когорти вчених, які відіграли визначальну роль у становленні сільськогосподарської науки та освіти у XX ст. в Україні, чільне місце посідає видатний вітчизняний учений, педагог, активний організатор сільськогосподарської дослідної справи 20–30-х рр. минулого століття, теоретик і практик агрогрунтознавства, пропагандист та популяризатор досягнень науки про добрива, професор Михайло Андрійович Єгоров. Однак до сьогодні залишається комплексно недослідженою не тільки його біографія, але й немає узагальнюючих робіт, що стосуються аналізу його наукового доробку.

Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений необхідністю соціально-економічних перетворень сьогодення та прагненням звужити недосліджене поле в історії української науки. З цією метою, звільнившись від будь-яких ідеологічних догматів і спираючись на нові наукові факти та матеріали, критично переглянуто і доповнено отриману від радянської доби, часто сфальсифіковану або деформовану історичну спадщину.

Науковий доробок професора М.А. Єгорова охоплює основні напрями розвитку вітчизняної агрономічної науки кінця XIX – до 30-х рр. XX ст. Він увійшов в історію вітчизняної галузевої дослідної справи як автор понад 180 наукових праць із ґрунтознавства, агрохімії, землеробства, рослинництва, а також як один із фундаторів агрономічної хімії в Україні. Основний напрям досліджень науковця – підвищення ефективності внесення органічних і мінеральних добрив. Його праці відзначаються фундаментальністю і практичною значимістю, отже залишаються актуальними як у науково-пізнавальному, так і практично-прикладному значенні. Результати його досліджень зі зберігання та застосування гною не втратили актуальності для потреб сільського господарства і сьогодні.

Не менш вагомий внесок М.А. Єгорова у розвиток вітчизняної сільськогосподарської освіти. Працюючи в багатьох навчальних закладах, учений сприяв формуванню кваліфікованих фахівців, виявляв широку ерудицію як у проведенні наукових досліджень, так і в організації навчального процесу в Україні та за її межами.

Здобутки М.А. Єгорова як видатного вітчизняного вченого, невтомного борця за нове і прогресивне в науці свого часу, надзвичайно вагомі. Незважаючи на це, йому, як і багатьом видатним представникам наукової еліти України, довелося пройти надто тернистий шлях до вдячного визнання. Нині виникла потреба комплексно дослідити життєвий та творчий шлях М.А. Єгорова, дати належну оцінку науковій, організаційній, педагогічній, громадській діяльності видатного вітчизняного вченого в контексті еволюції галузевої наукової думки, що стане вагомим внеском у розвиток української аграрної біографістики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи Центру історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії

аграрних наук України у межах науково-дослідних тем: «Історія становлення та діяльності науково-дослідних і освітніх закладів аграрного профілю в Україні» (номер державної реєстрації 0107U003107) та «Розробити науково-організаційні та концептуальні основи становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, біографічні та джерелознавчі аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0111U003538).

Мета та задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є здійснення комплексного аналізу життя, наукової, організаційної, педагогічної та суспільної діяльності М.А. Єгорова у контексті історії ґрунтознавства, агрохімії, в оцінці його ролі в розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки та освіти першої половини ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети визначено такі основні завдання:

- на основі історіографічного аналізу визначити ступінь наукової розробки та репрезентативність джерельної бази предмета дослідження;
- узагальнити та ввести до наукового обігу малоз'ясовані та невідомі факти з біографії та діяльності М.А. Єгорова;
- з'ясувати чинники, що впливали на формування наукового світогляду М.А. Єгорова;
- визначити періодизацію життя та наукової діяльності вченого;
- обґрунтувати визначну роль вченого як одного з організаторів вітчизняної аграрної науки та освіти;
- дослідити основні напрями наукових досліджень М.А. Єгорова та визначити отримані вченим пріоритетні результати;
- узагальнити суспільну та популяризаторську агрономічну діяльність М.А. Єгорова;
- здійснити комплексний аналіз науково-освітньої спадщини вченого у контексті розвитку сільськогосподарської науки та освіти в Україні.

Об'єкт дослідження – наукова спадщина М.А. Єгорова в сегменті розвитку сільськогосподарської науки та освіти в Україні упродовж 1905–1942 рр., документи та матеріали, в яких вона знайшла своє відображення.

Предмет дослідження – діяльність професора М.А. Єгорова (1879–1942) зі становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Методи дослідження. Дисертаційна робота базується на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизм, об'єктивізм, системність, комплексність, науковість, багатфакторність та всебічність. Крім того, у представленій історико-біографічній роботі використано такі методи дослідження: загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікація), міждисциплінарні (структурно-системний підхід) та спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, періодизації, логічно-аналітичний, персоналізації, описовий, опитування), джерелознавчого та архівознавчого аналізу і синтезу. За допомогою спеціальних методів уперше систематизовано бібліографію праць дослідника, публікацій про нього, архівних документів про життя та наукову діяльність вченого. Підготовлено біобібліографічний покажчик наукових праць і проведено їх комплексний аналіз, досліджено та висвітлено життєвий і творчий шлях М.А. Єгорова.

Хронологічні межі дослідження визначаються роками життя та діяльності професора М.А. Єгорова (1879–1942). Водночас дослідження дає певну інформацію про події, що мали місце до і після зазначеного періоду, як історію розвитку сільськогосподарської науки та освіти в Україні.

Територіальними межами дослідження є українська земля, в контексті Російської імперії XIX – початку XX ст. та Українська РСР в адміністративних кордонах СРСР довоєнного періоду.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

вперше в українській історіографії за результатами дослідження відтворено процес формування М.А. Єгорова як особистості, видатного вченого, педагога, організатора і популяризатора вітчизняної сільськогосподарської науки та освіти, галузевої дослідної справи з глибокими різнобічними науковими інтересами;

запропоновано періодизацію життя і діяльності вченого, охарактеризовано комплекс чинників, які зумовили розвиток та становлення М.А. Єгорова як науковця;

простежено науково-організаційну, дослідну та педагогічну діяльність ученого, його внесок у становлення та розвиток Сумської сільськогосподарської дослідної станції, кафедри агрохімії Харківського сільськогосподарського інституту, відділу агрохімії Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції, науково-дослідної кафедри рільництва. Надано оцінку діяльності ученого на дослідному полі Харківського університету, де він гідно продовжив наукові дослідження, розпочаті визначним дослідником професором А.С. Зайкевичем. Визначено внесок М.А. Єгорова у розбудову галузевої середньої та вищої сільськогосподарської школи Сум та Харкова, як одного із головних учасників цього процесу. Узагальнено суспільну та популяризаторську агрономічну діяльність ученого;

здійснено комплексний аналіз творчих здобутків М.А. Єгорова за основними напрямками його наукової діяльності: агрохімії, ґрунтознавства та землеробства; методології дослідної справи в ґрунтознавстві: підвищення ефективності застосування органічних і мінеральних добрив, діагностики ступеня окультурення ґрунтів;

удосконалено бібліографію наукових праць ученого та літературних джерел про нього;

запроваджено до наукового обігу значний фактографічний матеріал із фондів архівних установ і бібліотек України стосовно життя та діяльності М.А. Єгорова та актуалізовано маловідомі опубліковані джерела; розкрито внесок ученого в історію формування та застосування наукових досягнень в агрономії на вітчизняних землях;

набув подальшого розвитку напрям наукової роботи з відтворення діяльності видатних вітчизняних учених-аграріїв.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані в підготовці узагальнюючих праць з історії вітчизняної науки і техніки аграрної тематики та історико-краєзнавчого змісту, спеціальних курсів в освітніх закладах, навчально-методичних праць з історії України; при підготовці історіографічних праць і навчальних посібників,

українського біографічного словника, при розробці лекційних курсів і спецсемініарів з означеної тематики.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення та висновки дисертації знайшли відображення у доповідях на таких наукових форумах:

П'ятій конференції молодих учених та спеціалістів з нагоди 125-річчя створення Полтавського інституту агропромислового виробництва ім. М.І. Вавилова НААН (28 травня 2009 р., м. Київ); Сьомій Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Україна наукова» (20–22 грудня 2010 р., м. Київ); Четвертій Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (20–21 квітня 2011 р., м. Луганськ); Четвертій Всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Білі плями» в історії України в контексті світового розвитку» (11–12 травня 2011 р., м. Луганськ); Шостій конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (27 травня 2011 р., м. Київ); Третій Всеукраїнській науковій конференції «Людина у структурах повсякдення в історії України» (23–24 листопада 2011 р., м. Луганськ); Дев'ятій Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції з міжнародною участю (24–25 листопада 2011 р., Суми,); Сьомій Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (16 березня 2012 р., м. Київ); Третій Міжнародній науково-практичній конференції «Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія та практика» (30–31 травня 2012 р., м. Суми).

Публікації. Основні положення і результати дослідження знайшли відображення у 12 одноосібних наукових працях, серед яких 3 статті у фахових виданнях, визначених МОНмолодьспорту України фаховими, та 9 публікацій у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою та завданням дисертаційного дослідження, зорієнтована на системний аналіз проблем, визначальних для даного предмета дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 336 найменувань, 9 додатків. Обсяг основного тексту становить 152 сторінки. Загальний обсяг дисертації – 210 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, хронологічні та територіальні межі, сформульовано наукову новизну його результатів, розкрито теоретичне і практичне значення дисертації. Наведено дані про форми апробації результатів наукового дослідження.

У першому розділі **«Історіографія проблеми, методологічна основа та джерельна база дослідження»**, який складається з двох підрозділів, проаналізовано стан наукової розробки теми, джерельну базу, використану для написання дисертації, обґрунтовано методологічні засади дослідження.

У підрозділі 1.1. *«Стан історіографічного осмислення теми та методи дослідження»* узагальнено результати аналізу науково-пізнавального доробку

вітчизняних учених за темою дослідження, що дало змогу простежити основні етапи нагромадження знань та визначитися із сучасним станом наукової розробки життєвого і творчого шляху М.А. Єгорова. Порівняльний аналіз відповідної літератури дає підстави стверджувати, що хоча названа проблематика не залишалася поза увагою вчених, проте вона не відповідає стану сучасної науки як за підходами, так і за повнотою залучення фактографічного матеріалу.

Історіографічні матеріали, на основі яких розкрито досліджувану проблему, а саме праці, присвячені персоналії М.А. Єгорова, та праці, які дотичні до даної теми, можна розподілити за двома принципами: змістом і хронологією. За змістом: І група – праці, які стосуються життя та діяльності М.А. Єгорова, за допомогою яких проаналізовано формування наукових поглядів ученого, його творчі здобутки, II група – праці, завдяки яким вдалося простежити тенденції розвитку галузевої науки, освіти та сільськогосподарської дослідної справи.

Зібраний автором матеріал також поділяється на три групи за хронологічним принципом: I група (нечисленна) – це праці царської доби (до 1917 р., в основному матеріали про діяльність ученого на Сумській сільськогосподарській дослідній станції), II група – радянська історіографія (до кінця 1980-х рр., матеріали щодо плідної діяльності вченого, його наукові здобутки, посилення на праці М.А. Єгорова), III група – (найчисленніша) сучасна українська історіографія, яка повертає на пантеони слави добре ім'я вченого.

Роботи М.А. Єгорова до подій 1917 р. вирізнялися новизною та оригінальністю досліджень, що привертало увагу наукового загалу до починань молодого і талановитого вченого. Першоосновою для вивчення біографії та творчості М.А. Єгорова є статті його сучасників, які розкривають наукові успіхи вченого під час його роботи на Сумській дослідній станції, підкреслюють значимість та практичність його досліджень.

Заслужують на увагу позитивні відгуки науковців Л. Іванова¹ (1914) та В. Залеського² (1915) на магістерську роботу М.А. Єгорова, його напрацювання в області агрохімії. Ними підкреслено, що саме М.А. Єгоров уперше провів систематичне вивчення властивостей фітину для з'ясування природи цієї речовини та для оцінки методів визначення мінеральної фосфорної кислоти в рослині.

У другій групі досліджень, знаходиться дублююча інформація про місця роботи М.А. Єгорова, науковий і педагогічний напрями діяльності вченого. Слова, що вшановують пам'ять видатного вченого М.А. Єгорова, належать його учню М.Є. Проніну³ (1946), який у подальшому став відомим вітчизняним ученим агрохіміком і протягом багатьох років (до 1964 р.) завідував кафедрою агрохімії у Воронежському сільськогосподарському інституті.

¹ *Іванов Л.* [Отзыв о диссертации] М. А. Егорова «Формы фосфорной кислоты в растениях и методы их определения» / Л. Иванов // Журн. опыт. агрономии. – 1914. – № 1–3. – С. 279.

² *Залесский В. К.* Отзыв о диссертации М. А. Егорова «Формы фосфорной кислоты в растениях и методы их определения», [выдвинутой на магистра агрономии] / В. К. Залесский // Зап. Харьк. ун-та за 1874–1919 гг. – X, 1915. – Кн. 1. – С. 1–6.

³ *Пронин М.* Профессор М. А. Егоров (1879–1942) / М. Пронин // Почвоведение. – 1946. – № 9. – С. 565–566.

Більш ґрунтовними є праці, які висвітлюють діяльність М.А. Єгорова як викладача та організатора науково-навчального процесу в Харківському сільськогосподарському інституті (далі – ХСГІ). Високу оцінку діяльності вченого під час його роботи в ХСГІ дали його послідовники – професори вузу Н.К. Крупський⁴, А.М. Можейко та доцент С.С. Кружанов⁵.

Протягом подальших років ім'я вченого було викреслено з радянських фахових видань, жодної інформації не наводилося в довідкових та енциклопедичних виданнях. На нашу думку, відсутність матеріалів про вченого пояснюється негативним ставленням щодо його особи з боку радянської влади, представники якої вважали вченого «ворогом народу» за його неупереджену оцінку стану сільського господарства, науки та освіти за роки життя науковця.

Беручи до уваги історичний внесок М.А. Єгорова у розбудову сільськогосподарської освіти, науки, зокрема дослідної справи, спостерігаємо, що в універсальних і галузевих енциклопедичних виданнях радянських часів не наведено жодного факту про життя і діяльність цього вченого. Так склалося не випадково, адже це був час замовчування багатьох подій і звершень, у тому числі значних здобутків М.А. Єгорова.

За роки незалежності в Україні опубліковано невелику кількість праць про вченого М.А. Єгорова більш об'єктивного плану. Короткі біографічні відомості подаються у сучасних відомчих довідниках.

В останнє десятиріччя ХХІ ст., у зв'язку з переосмисленням важливості наукової спадщини особистості для розвитку сільськогосподарської науки та освіти, інтерес до діяльності М.А. Єгорова поступово зріс. Ряд сучасних розвідок присвячено окремим періодам наукової та організаторської діяльності вченого. Свіжий струмінь у дослідження діяльності науковця внесли публікації відомого дослідника з питань історії науки та техніки члена-кореспондента НААН В.А. Вергунова.

Таким чином, опубліковані праці здебільшого фрагментарно й недостатньо глибоко розкривають внесок професора М.А. Єгорова у розвиток сільськогосподарської освіти та науки. Недостатньо уваги приділено висвітленню різних сторін життя вченого, особливо у надзвичайно складних суспільно-політичних умовах 30-х років минулого століття.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають можливість всебічно проаналізувати діяльність М.А. Єгорова зі становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Методологічні підходи до розгляду теми визначалися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою і завданням.

⁴ Крупский Н.К. Кафедра агрономической химии / Н.К. Крупский // 150 лет Харьковскому ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту им. В. В. Докучаева (1816–1966). – К. : Урожай, 1966. – С. 72–76 с. – (Тр. / Харьк. с.-х. ин-ту им. В. В. Докучаева ; т. 59).

⁵ Можейко А.М., Кружанов С.С. Кафедра общего земледелия / А.М. Можейко, С.С. Кружанов // 150 лет Харьковскому ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту им. В. В. Докучаева (1816–1966). – К. : Урожай, 1966. – С. 64–66. – (Тр. / Харьк. с.-х. ин-та им. В. В. Докучаева ; т. 59).

У підрозділі 1.2. «Характеристика джерельного комплексу дослідження» наголошується, що робота ґрунтується на широкій базі архівних матеріалів, опублікованих документів і періодичних видань. У процесі опрацювання даної наукової проблеми першоджерельною базою були архівні матеріали, які вперше вводяться до наукового обігу. Автором опрацьовано фонди Центрального державного архіву України (ЦДАВО України, м. Київ), Державного архіву Харківської області, СБ України (м. Київ), управління СБ України в Харківській області та ХНАУ ім. В.В. Докучаєва.

До матеріалів першочергового значення належать три «Особові справи М.А. Єгорова», які зберігаються у вищезгаданих архівах і містять короткі автобіографічні відомості, характеристики, видані за місцем вимоги установою, з якою була пов'язана діяльність ученого, посвідчення, листи до різних інстанцій, наукові та службові записки в рукописних варіантах. Виявлено окремі відомості про роботу вченого в різних сільськогосподарських закладах СРСР.

У ЦДАВО України зберігається найбільший пласт документів, які стосуються життя та діяльності М.А. Єгорова у 20–30-х рр. XX ст. Цей період є одним із найбільш ґрунтовно досліджених нами. Вивчення їх дало змогу детально проаналізувати окремі віхи життя та діяльності вченого, відтворити наукову спадщину видатного науковця.

Важливого значення автор дослідження надавала залученню документів фонду 27 «Народного комісаріату земельних справ УСРР». Цей блок матеріалів засвідчує участь М.А. Єгорова у з'їздах і нарадах сільськогосподарського напрямку.

Документи фонду 166 «Народного комісаріату освіти. Управління науковими установами на Україні» допомогли детально з'ясувати педагогічну та наукову діяльність ученого у Харківському сільськогосподарському інституті. Серед них – витяги з протоколів, заяви аспірантів, відомості про наукових співробітників, доповіді та плани роботи науково-дослідних кафедр інституту.

Специфічним, але водночас дуже змістовним, виявився ряд важливих розсекречених документів Державного архіву Харківської області з Ф 1148 «Народного Комісаріату освіти УРСР» з грифом «Секретно» та «Совершенно секретно», які підтверджують психологічний тиск з боку радянської влади на професора М.А. Єгорова. Про засудження вченого за контрреволюційну діяльність свідчать документи з його «Карної справи», які зберігаються в архіві Служби безпеки України в Харківській області. Незважаючи на те, що більшість документів, які містяться у даних справах, стали продуктом тоталітарної системи, яка найбільш активно проявила себе у 20–30-х рр. XX ст., саме вони дали виключну інформацію щодо арешту та позбавлення волі вченого.

Доповненням до висвітлення життєдіяльності дослідника є оригінальні фотографії: з музеїв коледжу СНАУ (1907), ХНАУ (1925), сімейного альбому учня М.А. Єгорова – Г.П. Устенка, доктора біологічних наук, професора Волгоградського сільськогосподарського інституту (1938).

Не менш важливим складником джерельної бази дослідження є праці М.А. Єгорова, аналіз яких сприяв відтворенню його наукових здобутків, визначенню періодів найбільшої педагогічної і наукової активності вченого. Надзвичайну цінність становлять звіти та огляди дослідних станцій і полів України,

де працював учений. Вони слугують іноді єдиною можливістю відтворити напрям його діяльності в різних вітчизняних науково-дослідних закладах. Пошук опублікованих робіт ученого проводився автором дослідження у фондах бібліотек Києва, Харкова та Сум. Опрацьовано понад 30 (за назвами) галузевих періодичних видань в окреслений хронологічними рамками дослідження період.

Залучення різноманітних джерел, їх порівняльний аналіз дав змогу виявити значимість наукової діяльності М.А. Єгорова.

У другому розділі **«Формування особистості, наукового світогляду М.А. Єгорова та його становлення як вченого, педагога і організатора»** визначено особливості формування особистості та наукового світогляду дослідника, які вплинули на його становлення як вченого, педагога і організатора.

У підрозділі 2.1. *«Основні віхи формування особистості та наукового світогляду М.А. Єгорова»* узагальнено початковий період становлення як вченого та входження його в науку. Висновками дослідження підтверджено, що з допомогою кращих фахових педагогів свого часу професорів Д.М. Прянішнікова, М.Я. Дем'янова, В.Р. Вільямса, С.М. Богданова, П.С. Коссовича та інших М.А. Єгоров отримав різнобічні й міцні знання, навчився творчо, наполегливо та самостійно працювати. Науковець продовжив дослідження з питань фосфорного живлення рослин, підвищення ефективності органічних і мінеральних добрив, розпочаті його вчителями Д.М. Прянішніковим і М.Я. Дем'яновим, та протягом всього життя активно долучався до розвитку агрономічної хімії як науки.

Інші висновки, сформульовані в розділі, показують, що М.А. Єгоров постійно поєднував теорію з практичною діяльністю, втілюючи наукові досягнення у виробництво. Завдяки ґрунтовній освіті та першим навикам учений увійшов у науковий процес повноправним учасником, здатним вирішувати найскладніші задачі сільськогосподарської науки та практики. Все це дало йому імпульс до подальшого творчого життя, допомогло стати визнаним педагогом сільськогосподарських навчальних закладів, експериментатором, вправним організатором галузевої дослідної справи і практиком у галузі агрохімії.

У підрозділі 2.2. *«Сумський етап життєвого та творчого шляху вченого»* встановлено, що М.А. Єгоров був не лише визначним теоретиком, але й талановитим організатором вітчизняної науки. За надто скрутних умов учений при Сумській сільськогосподарській школі, в якій викладав хімію та ґрунтознавство, організував дослідну станцію і керував нею упродовж 1905–1908 рр. М.А. Єгоров склав програму діяльності Сумської дослідної станції, в якій головною метою поставлено завдання підвищення врожайності та загальної продуктивності полів господарств району. До неї увійшли всі питання обробітку ґрунту; мінерального удобрення, внесення гною; пари чисті, зайняті; попередники під важливіші культури; сівозміни; кормові культури; сортовипробування та ін. Методичним прийомом вивчення було обрано польовий та вегетаційний досліди, які супроводжувалися метеорологічними спостереженнями, визначенням вологості ґрунту, хімічних показників, головним чином азоту і фосфору. Складена ним програма та наукова діяльність закладу викликали широкий резонанс у науковому середовищі і були визнані як новаторські, наближені до кращих американських.

Досліди було вдало організовані і ретельно методично проведені, а висновки з них при практичному застосуванні виявлялися бездоганно достовірними.

У висновках до розділу зазначається, що практична та педагогічна діяльність у Сумській сільськогосподарській школі та дослідній станції була важливим етапом на шляху становлення М.А. Єгорова як педагога та вченого. На станції він пройшов школу науковця-практика, організатора, що сформувала його як самостійного дослідника, який у майбутньому вимагав від себе і своїх учнів працювати завзято, з повною самовіддачею. Саме в цей час були закладені основи світогляду і методології видатного педагога та вченого України. Згодом заклад розвивався, і на сьогодні це знаний далеко за межами України Інститут сільського господарства Північного сходу НААН з напрямками діяльності, які започаткував М.А. Єгоров.

У підрозділі 2.3. *«Науково-практична діяльність М.А. Єгорова в Московському сільськогосподарському інституті»* з'ясовано, що вчений виявив неабиякі здібності до навчання та практичної діяльності. Як результат, М. Єгорова у 1908 р. запросив на навчання в аспірантурі професор М.Я. Дем'янов на кафедру органічної хімії та агрономічного аналізу Московського сільськогосподарського інституту з подальшим проходженням практики для підготовки до професорського звання в Європі (1908–1914).

Результати досліджень переконують, що входження М.А. Єгорова в наукову сферу проходило під впливом видатних учених минулого професорів Д.М. Прянішнікова, М.Я. Дем'янова. В роботах науковця остаточно стверджується напрям усіх наступних досліджень – фосфорна кислота рослин, ґрунту та добрив. Його досліди з розкладанням гною, вивчення форм фосфорної кислоти в рослинах, форм фосфорно-органічних сполук ґрунту, методики їх визначення мають значення і тепер. Підсумком наукової діяльності цього періоду для М.А. Єгорова була магістерська праця *«Формы фосфорной кислоты в растениях и методы их определения»*, яку він успішно захистив у 1914 р. в Харківському університеті. Вчений вперше провів систематичне вивчення властивостей фітину для оцінки методів визначення мінеральної фосфорної кислоти в рослині. Робота виконана на високому методичному рівні та є переконливим свідченням остаточного формування науковця як визначного вченого з особистими надбаннями та переконаннями.

Третій розділ дисертації **«Наукова, організаційна та педагогічна діяльність М.А. Єгорова в Харкові»** складається з чотирьох підрозділів, в яких простежено внесок ученого у розвиток діяльності окремих установ Харкова, де він працював. Доведено, що науковець фактично стояв у витоків агрохімічної науки та освіти в Україні.

У підрозділі 3.1. *«Творчий доробок М.А. Єгорова на Харківській сільськогосподарській обласній дослідній станції»* відзначено, що наукова діяльність відділу агрохімії Харківської обласної сільськогосподарської станції під керівництвом М.А. Єгорова вирізнялася своєю багатогранністю. Методичні підходи, за якими проводились дослідження ученими, актуальні й на сьогодні. Значне місце в його науковій праці займали питання, пов'язані з підвищенням ефективності внесення органічних і мінеральних добрив. Під його керівництвом проведено велику роботу з вивчення перетворення фосфорної кислоти на чорноземних ґрунтах у

процесі взаємодії фосфорних добрив із ґрунтом та іншими умовами зовнішнього середовища, а також встановлення доступності різних форм фосфорної кислоти для рослин. Це дозволило зробити важливі практичні висновки про ступінь ретроградації фосфору і часу внесення фосфорних добрив. У цьому ж плані проводилося вивчення підвищення доступу фосфорної кислоти ізюмського фосфориту. З метою підвищення якості гною вивчалися різні засоби його зберігання, складування, динаміка, а також способи приготування штучного гною; відпрацьовано методику визначення кількості та доступності фосфорних компонентів у ґрунтах. На сьогодні цей напрям досліджень М.А. Єгорова успішно продовжується новим поколінням учених теперішнього Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН.

У підрозділі 3.2. *«Роль М.А. Єгорова в розгортанні науково-дослідної роботи із застосування штучних добрив в Україні»*, узагальнюючи основні тенденції в розвитку фосфатно-тукової промисловості, маємо підстави стверджувати, що вчений брав участь в організації та поширенні в Україні науково-дослідної роботи щодо застосування штучних добрив, а саме: пошуку шляхів розвитку фосфатно-тукової промисловості та забезпечення її фосфорною сировиною, створенні українського центру досліджень з питань угноєння, розвідки Кролевецького родовища фосфоритів. На базі досягнень відділу агрохімії Харківської сільськогосподарської дослідної станції, кафедри загального землеробства Харківського сільськогосподарського інституту та науково-дослідної кафедри рільництва НКО УСРР, якими керував М.А. Єгоров, планувалося відкрити Український центр досліджень з питань угноєння. Проте політичні події, безпідставний арешт у 1930 р. не дали можливості вченому здійснити запланований проект.

Дослідження передбачених у підрозділ 3.3. *«Науковий доробок М.А. Єгорова під час діяльності в Харківському університеті»* завдань дає підстави стверджувати, що вчений гідно продовжив діяльність визначного дослідника професора А.Є. Зайкевича на дослідному полі цього славетного вузу. М.А. Єгоров розробив нову програму діяльності дослідного поля, де вирішувалося багато новітніх агрономічних питань. Під керівництвом вченого були побудовані єдині на той час в Україні лізиметри, де велися дослід з порівняльного вивчення врожайності двох типів ґрунту – чорнозему та суглинку. Без перерв, протягом багатьох років, проводилися дослід з вивчення позитивної ролі хлористого натрію при вирощуванні цукрового буряку. У підрозділі розкривається педагогічна діяльність вченого. Його навчальне видання *«Агрономический анализ»*⁶, яке неодноразово перевидавалося, можна по праву поставити в рівень зі зразками класичної навчальної літератури. Отже, діяльність М.А. Єгорова в Харківському університеті визначалася широким діапазоном робіт як у науковому плані, так і в навчальному. Проте в жодному «Довіднику» закладу до сьогодні не наводиться інформація про діяльність цього визначного агрохіміка ХХ ст. світового виміру.

⁶ Єгоров М.А. *Агрономический анализ* : руководство для воспитанников высш. и сред. с.-х. шк. / М. А. Егоров. – Х., 1919. – Ч 1 : Почва. – 53 с.

У підрозділі 3.4. *«Внесок М.А. Єгорова у функціонування кафедри загального землеробства та розгортання діяльності і розвитку кафедри агрономічної хімії Харківського сільськогосподарського інституту»* підтверджено, що основна наукова діяльність М.А. Єгорова у закладі була присвячена вивченню питання з'ясування різних ознак «окультуреного» стану ґрунту. Результати дослідження свідчать, що ним було вперше введено до наукового обігу поняття «окультурений ґрунт» (1927), чим і було відкрито новий напрям у науці. Вчений дійшов висновку, що поріг «окультуреного» стану можна і слід подолати, застосовуючи нові види і форми добрив, правильний агротехнічний обробіток ґрунту, сівозміну та інші агротехнічні заходи. В лабораторії агрохімії під керівництвом М.А. Єгорова вивчалися хімічні методи діагностики ступеня окультурення ґрунтів. Найбільш перспективним став метод вивчення рухомої органічної речовини і встановлення в ньому рівня вуглецю і азоту відповідно. Під керівництвом М. А. Єгорова у вегетаційних експериментах вивчалася питання родючості нижніх шарів ґрунту для різних сільськогосподарських культур залежно від застосування добрив.

Результатом аналізу відповідного документального матеріалу стали висновки, суть яких зводиться до того, що М.А. Єгоров удосконалив окремі деталі методики ведення польового досліду, а саме: вирішив питання про оптимальні розміри дослідних ділянок, їх форму, кількість повторів, способи збору дослідних рослин. Науковець виявив, що чорноземні ґрунти і близькі до них темно-сірі опідзолені ґрунти Лісостепу потребують тільки фосфору.

Як показують результати досліджень, розробки з використання фосфорних добрив і зберігання гною мали практичне значення та знайшли застосування у виробництві. Доведено, що під керівництвом М.А. Єгорова науковці кафедри працювали над обробкою фосфоритів та отримання з них доступних для рослин туків, вивчали вплив суперфосфату на ріст і розвиток еспарцету.

За результатами дослідження встановлено, що він був визначним педагогом свого часу. Простота викладання та практична націленість курсу лекцій із загального землеробства *«Растение как фактор урожайности»*⁷ забезпечила йому свого часу широку популярність у навчальних закладах сільського господарства в Україні та за її межами.

Аналіз досліджених документів показав, що наукова, організаційна та педагогічна діяльність М.А. Єгорова неодноразово була відзначена як на рівні інституту, так і на державному.

У четвертому розділі дисертації **«Популяризаторська діяльність М.А. Єгорова у контексті становлення та розвитку сільськогосподарської науки та освіти в Україні»** доведено незаперечний авторитет ученого як фахівця найвищої категорії.

У підрозділі 4.1. *«Апробація наукових досягнень вченого через наукові конференції та наради»* результати досліджень переконують: як популяризатор аграрної науки М.А. Єгоров брав активну участь у багатьох галузевих форумах загальнодержавного та регіонального значення. Його доповіді висвітлювали як

⁷ Єгоров М.А. *Курс лекцій по общему земледелию. Часть I. Растение как фактор урожайности* / М. А. Егоров. – Полтава, 1927. – 163 с.

конкретні наукові положення, наприклад з ґрунтознавства, агрохімії, результатів діяльності та досягнень очолюваних ученим науково-дослідних установ і підрозділів, так і програмні положення щодо комплексної побудови сільськогосподарської науки, освіти та дослідної справи в країні.

Дослідження винесених у підрозділ питань дає підстави стверджувати, що М.А. Єгоров був єдиним ученим на той час, який вказував на помилковість висновку О.І. Стебута про досягнення межі врожайності ґрунтів України та безперспективність діяльності українських дослідних станцій в УСРР. Для розв'язання нагальних питань він запропонував визначити спеціалізацію галузевих дослідних установ відповідно до наукової роботи. Науковець уперше підняв питання про організаційну перебудову дослідної справи у 20-х роках минулого століття, а саме: впровадження комбінованих форм роботи напрацьованих способів досліджень. Він звертав увагу вчених на вивчення форм фосфатів і застосування фосфорного добрива. М.А. Єгоров наголошував, що для умов зони Лісостепу необхідність була в комбінованому вивченні добрив та окремих культур або сортів кожної культури. Науковець підкреслював, що в Лісостепу добрива відіграють визначальну роль у підвищенні врожаю і його якості, а в умовах Степу настільки ж потужним фактором є обробіток ґрунту. Далекоглядність М.А. Єгорова була підтверджена в наступні роки, коли напрацювання вченого знайшли практичне втілення і мали вирішальне значення для підвищення загальної врожайності в Україні.

Інші висновки, сформульовані в розділі, показують, що М.А. Єгоров пропонував для розгляду на форумах важливі питання з організації вищої сільськогосподарської школи, галузевої дослідної справи в Україні та зв'язку між ними. Вчений підкреслював, що роботу дослідних інститутів слід вести централізовано. Науковець наголошував на необхідності планового ведення сільського господарства і сільськогосподарської науки в Україні.

Досліджуючи громадську діяльність професора М.А. Єгорова з питань поширення сільськогосподарських знань, установлено: упродовж життя вчений був дійсним членом різних сільськогосподарських товариств та організацій. Зазначена діяльність М.А. Єгорова була пов'язана із Науково-Консультаційною Радою при НКЗС УСРР (1928–1931), де головним чином він відповідав за вирішення питань рільництва. М.А. Єгоров також входив до складу секції агрохімії Науково-Методичної Ради при НКЗС УСРР, де опікувався і кадровою політикою.

У підрозділі 4.2. *«Вплив тоталітарного режиму в радянській країні 20-30-х років ХХ століття на життя та діяльність М.А. Єгорова»* в ході наукової розвідки нами з'ясована ще одна досі невідома сторінка життя вченого. Виявилось, що М.А. Єгоров за свої демократичні погляди постійно перебував під тиском представників правлячої влади та керівництва Харківського сільськогосподарського інституту: його безпідставно звинувачували в антирадянській діяльності, вважали, що вчений не проявив адміністративних та організаційних якостей, за що його необхідно звільнити з роботи. Проте авторитет ученого серед широкого наукового загалу, висока кваліфікаційна підготовка, багатий практичний досвід роботи не давали змоги керівництву вузу та партійним органам зробити свою невдячну справу:

в Україні не знайшлося вченого та педагога, ким би на той час можна було достойно замінити М.А. Єгорова на посаді завідувача кафедри загального землеробства.

Вчений намагався не втручатися в політику радянської влади. Він повторював: «Я не политик – я учений», що підтверджувало його бажання займатися виключно наукою на користь Батьківщини. Проте його наукові розробки викривлялися, піддавалися гострій публічній критиці та цензурі, його намагалися звільнити з роботи, відправити за ґрати, що заважало спокійно працювати талановитому вченому.

Доведено, що з 1930–1931 рр. ученого було заарештовано та ув'язнено за контрреволюційну діяльність (ст. 54.7 УК УСРР). Є припущення, що під час окупації німцями Харкова (1942) вчений відмовився співпрацювати із загарбниками та, перебуваючи у хворому стані, покінчив життя самогубством.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографічного доробку за темою дослідження засвідчив, що опубліковані праці вітчизняних учених лише фрагментарно розкривають події наукової, науково-організаційної та педагогічної діяльності доктора сільськогосподарських наук, професора М.А. Єгорова, висвітлюють тільки окремі напрями та заслуги. Брак узагальнюючого дослідження з названої проблеми ставить на перший план опрацювання історичних джерел як основи для комплексного дослідження життя та діяльності видатного вченого.

2. Введено до наукового обігу низку документів із фондів державних архівних установ України, які розкривають М.А. Єгорова як особистість, вченого, педагога, організатора і популяризатора вітчизняної сільськогосподарської науки та освіти з глибокими та різнобічними науковими інтересами. Спираючись на досвід вітчизняної та світової науки і техніки, він залишив вагомий слід у розвитку сільського господарства не лише окремих регіонів України (Сумщина, Харківщина), Росії (Самарська, Рязанська губернії), а й для комплексного становлення сільськогосподарської дослідної справи у загальнодержавному вимірі. Його наукові досягнення не втратили актуальності для вітчизняного сільського господарства і сьогодні.

3. З'ясовано, що формування наукового світогляду М.А. Єгорова відбувалося під впливом таких видатних учених, як С.М. Богданов, Т.Д. Страхов, В.Р. Вільямс, П.С. Коссович, колеги по роботі О.Г. Дояренко. Як учень відомих корифеїв науки Д.М. Прянішнікова і М.Я. Дем'янова М.А. Єгоров продовжив їхній шлях у науці. Учений прагнув запровадити в сільське господарство для підвищення врожайності агрохімічні дослідження, які були започатковані відомими науковцями В.В. Докучаєвим, П.О. Костичевим та продовжувачем їхньої справи Д.М. Прянішніковим. Наукові стосунки з видатними вченими під час навчання в Московському сільськогосподарському інституті та викладацької роботи М.А. Єгорова заклали міцні підвалини його наукового професіоналізму.

4. Уперше дисертантом запропоновано періодизацію життя та діяльності вченого:

Роки періоду	Основні періоди життя та діяльності вченого	Напрями наукових досліджень
<i>I період (1900–1904) формування особистості та наукового світогляду М.А. Єгорова</i>		
1900–1904	Навчання на сільськогосподарському відділенні Московського сільськогосподарського інституту	хімія, ґрунтознавство, землеробство, агрономічна хімія
<i>II період (1905–1914) – становлення М.А. Єгорова як вченого і педагога</i>		
1905–1908	- викладач Сумської сільськогосподарської школи - директор Сумської дослідної станції,	хімія, ґрунтознавство, землеробство, органічні та неорганічні добрива, обробка ґрунту
1908–1914	- педагогічна, дослідна та наукова робота у Московському сільськогосподарському інституті під керівництвом професорів М.Я. Дем'янова та Д.М. Прянішнікова	органічна хімія, агрономічний аналіз, гній
<i>III період (1915–1942) – М.А. Єгоров як дослідник і організатор аграрної науки й освіти та його участь у процесі суспільно-історичного розвитку України ХХ ст.</i>		
1915–1920	- професор кафедри агрономії Харківського університету	проблеми агрономічного ґрунтознавства, хімії ґрунтів, обробка ґрунтів, окультурення ґрунтів, органічного та неорганічного добрива
1916–1920	- професор Харківських вищих жіночих курсів сільського господарства при Ново-Олександрійському інституті (тепер - ХНАУ)	
1915–1930	- професор та завідувач відділом агрохімії Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції (тепер – Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН)	
1920–1934	- професор та завідувач кафедри загального землеробства ХСГІ (тепер – ХНАУ ім. В.В. Докучаєва)	
1926	- професор кафедри рослинництва ХІНО (тепер – ХНУ)	

1934–1942	- професор та завідувач кафедри агрономічної хімії ХСПІ	
-----------	---	--

5. Доведено, що М.А. Єгоров був талановитим організатором вітчизняної сільськогосподарської науки та освіти в Україні, одним з організаторів сільськогосподарських дослідних станцій в Україні та Росії. Він зробив вагомий внесок у створення, розгортання діяльності та функціонування установ і підрозділів аграрного профілю, дослідної справи. Розроблена та втілена в життя новаторська програма діяльності очолюваної ним Сумської дослідної станції була далекосяжна, оригінальна і ґрунтовна, що стало підґрунтям для перетворення закладу в обласну станцію, а потім в Інститут сільського господарства Північного сходу НААН. Він стояв у витоків Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції (тепер – Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН) був організатором відділу агрохімії закладу; науково-дослідної кафедри рільництва, яка була українським осередком досліджень з питань угноєння. На дослідному полі Харківського університету вчений продовжив наукові дослідження, розпочаті визначним вітчизняним дослідником професором А.Є. Зайкевичем.

Визначено внесок М.А. Єгорова у розбудову галузевої середньої та вищої сільськогосподарської школи. Результати дослідження підтверджують, що він був одним із перших, хто стояв у витоків становлення сільськогосподарської освіти на Сумщині: долучився до першого випуску сільськогосподарської школи в м. Суми, в подальшому перетвореної в сільськогосподарське училище, пізніше – коледж Сумського національного аграрного університету; був професором багатьох вузів. Учений запровадив нові форми поєднання передових новаторських методів науково-дослідної діяльності з навчальним процесом, а саме: розробив програму та виклав курси «Агрономічний аналіз», «Загальне землеробство», які були легкі у засвоєнні теоретичного матеріалу, насичені багатими фактичними даними та неодноразово перевидавались.

6. Результати аналізу наукових здобутків ученого дали можливість визначити основні наукові напрями діяльності М.А. Єгорова, виділити та узагальнити пріоритетні результати. Значне місце в його науковій праці займали питання, пов'язані з підвищенням ефективності органічних і мінеральних добрив. Під його керівництвом проведено велику роботу з вивчення перетворення фосфорної кислоти на чорноземних ґрунтах в процесі взаємодії фосфорних добрив з ґрунтом та іншими умовами зовнішнього середовища, а також із встановлення доступності різних форм фосфорної кислоти для рослин. Це дозволило зробити важливі практичні висновки про ступінь ретроградації фосфору і часу внесення фосфорних добрив. В цьому ж плані проводились вивчення підвищення доступу фосфорної кислоти Ізюмського фосфориту. З метою підвищення якості гною вивчались різні засоби його зберігання, складування, динаміка фосфатів. Велику увагу М.А. Єгоров приділяв питанням окультурення ґрунтів, вивчав хімічні методи діагностики ступеня окультурення ґрунтів. Найбільш перспективним став метод вивчення рухомої органічної речовини і встановлення в ньому рівня вуглецю і азоту відповідно. Під керівництвом М. А. Єгорова у вегетаційних експериментах вивчалось питання родючості нижніх шарів ґрунту для різних

сільськогосподарських культур в залежності від застосування добрив. Дослідження були спрямовані на вивчення стійкості цукрового буряку що до засоленості ґрунтів.

7. Узагальнено суспільну та популяризаторську агрономічну діяльність. М.А. Єгоров був не тільки вмілим організатором науки та вдумливим дослідником, а й чудовим популяризатором агрономічних знань. Про це свідчить його участь у роботі численних товариств, бюро, секцій тощо. Ним опубліковано понад 180 наукових праць на сторінках різних видань, у тому числі періодичних і продовжуваних. Учений – автор монографії та підручників, які увійшли в золотий фонд вітчизняної агрономії. Його праці неодноразово перевидавалися. Основними з них є: «Формы фосфорной кислоты в растениях и методы их определения» (1913), «К познанию свойств фитина» (1914), «Вопросы зольного питания растений» (1923), «Высокий урожай, от чего он зависит и как его получить при различных условиях» (1923), «Фосфорная кислота навоза при различных условиях его разложения» (1925), «Условия применения и действия фосфатов на черноземе. Еще о ретроградации фосфорной кислоты в почве» (1928), «Навоз как удобрение» (1929), «Поваренная соль и другие дополнительные удобрения под сахарную свеклу» (1938). Праці отримали визнання серед науковців і стали міцним фундаментом для подальших наукових розробок у галузі агрономічної хімії.

8. Здійснено комплексний аналіз науково-освітньої спадщини вченого у контексті розвитку сільськогосподарської науки та освіти в Україні. Доведено, що М.А. Єгоров є одним із засновників агрономічної хімії як науки в Україні. Перспективний науковий напрям робіт ученого, його високий інтелект, широка й різнобічна ерудиція наукового лідера сприяли формуванню наукової школи ґрунтознавців. М.А. Єгорова по праву можна вважати одним із головних учасників процесу становлення сільськогосподарської дослідної справи в державі. На прикладі його організаторської діяльності висвітлено роль особистості в розвитку науки. Учений одним із перших узагальнив стан роботи тогочасної державної дослідної мережі України, визначив подальший їх розвиток. За результатами досліджень науковцем опубліковано монографію «Вопросы удобрения почвы» (1919), яка була підсумком діяльності дослідної мережі України та програмою її подальших наукових пошуків. М.А. Єгоров брав участь в організації та поширенні в Україні науково-дослідної роботи із застосування штучних добрив, накресленні шляхів розвитку фосфатно-тукової промисловості та забезпечення її фосфорною сировиною в країні, що підтверджує його визнання як здібного організатора науково-дослідної роботи на державному рівні. Далекоглядність ученого з названих питань підтверджено подальшим розвитком хімічної промисловості, виробництвом та застосуванням штучних добрив.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Бондаренко Н. М.* Внесок професора М. А. Єгорова (1879–1942) у становлення Сумської дослідної станції [Електронний ресурс] / Н. М. Бондаренко // Історія науки і біографістика. – 2009. – Спец. вип., присвяч. 125-річчю Полтав. ін-ту АПВ ім. М. І. Вавилова УААН. – Режим доступу до журн. : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2009-5/09_bondarenko.pdf.

2. *Островська Н.* Наукова та організаційна діяльність професора М.А. Єгорова в Харківському сільськогосподарському інституті (1920–1941) / Н. Островська // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 45. – С. 184–192.
3. *Островська Н. М.* Педагогічна діяльність професора М. А. Єгорова в Харківському сільськогосподарському інституті (1920–1941) / Н. М. Островська // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 46. – С. 147–152.
4. *Бондаренко Н.М.* Професор М. А. Єгоров (1879–1942) – перший директор Сумської дослідної станції / Н. М. Бондаренко // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали п'ятої конф. молодих учених та спеціалістів, 28 трав. 2009 р., м. Київ / УААН, ДНСГБ ; редкол. : В. А. Вергунов та ін. – К., 2009. – С. 25–27.
5. *Островська Н. М.* Михайло Андрійович Єгоров – керівник кафедри агрохімії Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції (1917–1930) / Н. М. Островська // Україна наукова : матеріали сьомої Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 20–22 груд. 2010 р., м. Київ. – Ч. 5. – С. 64–65. –Режим доступу до зб. : <http://intkonf.org/ostrovskanm-mihaylo-andriyovich-egorov-kerivnik-kafedri-agrohimiyi-harkivskoyi-oblasnoyi-silskogospodarskoyi-doslidnoyi-stantsiyi-1917-1930/>
6. *Островська Н. М.* Вплив закордонного досвіду на формування наукового світогляду Михайла Андрійовича Єгорова / Н. М. Островська // Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки : матеріали четвертої Міжнар. наук. конф., 20–21 квітня 2011 р., м. Луганськ / МОН України; Східноукраїнськ. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – С. 122–124.
7. *Островська Н. М.* Вплив процесу формування тоталітарного режиму в Україні 20–30-х років ХХ століття на життя та діяльність М. А. Єгорова / Н. М. Островська // «Білі плями» в історії України в контексті світового розвитку : матеріали четвертої Всеукр. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, 11–12 травня 2011 р., м. Луганськ / МОН України; Східноукраїнськ. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – С. 60–62.
8. *Островська Н. М.* М.А. Єгоров – організатор дослідного поля та агрохімічної лабораторії Харківського університету / Н. М. Островська // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали шостої конф. молодих учених та спеціалістів, 27 травня 2011 р., м. Київ / НААН, ДНСГБ ; редкол. : В. А. Вергунов та ін. – К., 2011. – С. 95–96.
9. *Островська Н. М.* Відгомін часу : з історії створення та становлення Сумської сільськогосподарської обласної дослідної станції / Н. М. Островська // Людина у структурах повсякдення в історії України : матеріали третьої Всеукр. наук. конф., 23–24 листоп. 2011 р., м. Луганськ / МОН України; Східноукраїнськ. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – С. 115–117.
10. *Островська Н. М.* Внесок М. А. Єгорова в становлення сільськогосподарської освіти та науки на Сумщині / Н. М. Островська // Матеріали ІХ Всеукр. іст.-

- краєзн. конф. з міжнар. участю, 24–25 листоп. 2011 р., м. Суми / МОН України, Сумський ДПУ, Держ. архів Сумської обл., [та ін.] – Суми, 2011. – С. 112–115.
11. *Островська Н. М.* Наукові здобутки М. А. Єгорова на Сумській сільськогосподарській дослідній станції (1905–1908) / Н. М. Островська // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали сьомої Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 16 берез. 2012 р., м. Київ: у 2 ч. / НААН, ДНСГБ, ННЦ «Інститут землеробства НААН», Панфілівська досл. станція; редкол.: В. А. Вергунов та ін. – К., 2012. – Ч. 1. – С. 77–79.
 12. *Островська Н.* Сумська сільськогосподарська школа: віхи становлення / Н. Островська // Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія та практика: матеріали третьої Міжнародної наук.-практ. конф., 30–31 травня 2012 р., м. Суми: у 2 ч. – Суми: НІКО, 2012. – Ч. 2. – С. 26–28.

АНОТАЦІЯ

Островська Н.М. «Діяльність професора М.А. Єгорова (1879–1942) зі становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні». – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Державна сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Київ, 2012.

Дисертаційна робота є системним науковим дослідженням, в якому на основі аналізу комплексу репрезентативних джерел узагальнено науково-практичну діяльність професора М.А. Єгорова (1879–1942) зі становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

У дослідницьке поле включено процес становлення його як науковця та особистості, запропоновано періодизацію наукової, організаційної та популяризаторської діяльності. Проаналізовано тематику та результати досліджень спадщини вченого. Охарактеризовано внесок М.А. Єгорова в організацію дослідної справи в землеробстві, ґрунтознавстві, агрохімії та рослинництві України першої половини ХХ ст. З'ясовано роль репрезентаційної та популяризаторської діяльності вченого у розвитку вітчизняної агрохімічної науки.

Ключові слова: М.А. Єгоров, Україна, сільське господарство, сільськогосподарська дослідна справа, агрохімія, популяризаторська діяльність.

АННОТАЦИЯ

Островская Н.Н. Деятельность профессора М.А. Егорова (1879–1942) по становлению и развитию сельскохозяйственного опытного дела в Украине. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники – Государственная научная сельскохозяйственная библиотека НААН, Киев, 2012.

Диссертационная работа является системным научным исследованием, в котором на основе анализа комплекса репрезентативных источников обобщена

научная, педагогическая, популяризаторская деятельность отечественного ученого М.А. Егорова (1878–1942) в Украине. Раскрыты актуальность и научная новизна диссертационного исследования; показана связь работы с научной темой и практическое значение полученных результатов, обоснованы цель, задачи, объект и предмет исследования; определены сведения об апробации, структуре и публикациях автора диссертации.

В работе изучена степень научной разработки проблемы, определены направления, требующие дальнейшего изучения. В результате анализа историографической базы определено, что выбранная научная проблема освещалась предыдущими исследователями фрагментарно. Выяснено, что значительное количество источников остается малоизученным и мало используется в научных трудах по истории науки и техники, что позволило определить направления диссертационного исследования. Исследуемая литература, посвященная жизни и творческой деятельности М.А. Егорова, разделена по хронологическому принципу на три группы: I группа – работы царского периода (до 1917 года, в основном материалы о деятельности ученого на Сумской опытной станции); II группа – советская историография (до конца 1980-х годов, материалы о плодотворной деятельности ученого, его научные достижения, ссылки на труды М.А. Егорова); III – современная историография, которая возвращает на вершину славы доброе имя ученого. Собраны, обобщены и введены в научный оборот неизвестные и малоизвестные факты биографии и деятельности М.А. Егорова.

Проанализированы основные факторы, способствующие формированию мировоззрения и личности ученого в период его учебы в Московском сельскохозяйственном институте. Определенное влияние на формирование научных интересов и взглядов ученого имели его учителя профессора Д.Н. Прянишников и Н.Я. Демьянов.

Раскрыты условия вхождения ученого в сельскохозяйственную науку и его влияние на развитие опытного дела в Украине. В процессе диссертационного исследования установлено, что М.А. Егорова по праву можно считать одним из главных участников процесса становления сельскохозяйственного опытного дела в государстве. Он один из первых обобщил состояние работы государственной опытной сети Украины в начале XX в., опроверг утверждение А.И. Стебута об окончании научной деятельности украинских опытных станций и определил дальнейший их путь развития, что подтверждал многолетней своей практикой. Он был организатором и руководителем многих опытных учреждений как в Украине, так и в России, которые и сегодня успешно работают. Установлено, что ученый достойно продолжил деятельность выдающегося исследователя А.Е. Зайкевича на опытном поле Харьковского университета.

Освещена организаторская, научная и популяризаторская деятельность М.А. Егорова.

Выявлена проблематика научных работ профессора М.А. Егорова, которая охватывает основные направления отечественной агрономической науки конца XIX – начала XX века. Основное направление исследований ученого – повышение эффективности органических и минеральных удобрений, что было отмечено на государственном уровне. Под его руководством проведено большую работу по

изучению преобразования фосфорной кислоты на черноземных почвах в процессе взаимодействия фосфорных удобрений с почвой и другими условиями внешней среды, а также по установлению доступности разных форм фосфорной кислоты для растений. Это позволило сделать важные практические выводы о степени ретроградации фосфора и времени внесения фосфорных удобрений. В этом плане проводились изучения повышения доступности фосфорной кислоты Изюмского фосфорита. С целью повышения качества навоза изучались разные способы его внесения и хранения, а результаты опытов быстро нашли свое применение и актуальны сегодня.

Большое внимание М.А. Егоров уделял вопросам окультуривания почв. Он ввел понятие «окультуренная почва», чем открыл новое направление в науке. В лаборатории агрохимии изучались химические методы диагностики степени окультуренности почв.

Под руководством ученого в вегетационных экспериментах изучались вопросы плодородия нижних слоев почвы для разных сельскохозяйственных культур в зависимости от применения удобрений. Опыты были направлены на изучение позитивной роли хлористого натрия для сахарной свеклы. Он впервые применил для опытов лизиметры.

Исследователем установлено, что М.А. Егоров стоял у истоков агрономической химии в Украине. Он вошел в историю отечественного опытного дела как автор более 180 научных работ по почвоведению, агрохимии, земледелию, растениеводству.

Обобщая основные тенденции в развитии фосфатно-туковой промышленности, имеем основания утверждать, что ученый принимал участие в организации и распространении в Украине научно-исследовательской работы по применению искусственных удобрений, а именно: поиска путей развития фосфатно-туковой промышленности и обеспечения ее фосфорным сырьем, создании украинского центра исследований по вопросам удобрения, разведки Кролевецкого месторождения фосфоритов.

Проанализировано педагогическое наследие М.А. Егорова. По результатам исследования установлено, что М.А. Егоров был признанным педагогом своего времени, за что неоднократно отмечался как на уровне института, так и на государственном. Ученый активно принимал участие во многих сельскохозяйственных форумах, на которых представлял свои научные разработки.

Ключевые слова: М.А. Егоров, Украина, сельскохозяйственная наука, опытное дело, популяризаторская деятельность.

ANNOTATION

Ostrovska N.M. "The activities of Professor M.A. Yegorov (1879–1942) with the formation and development of agricultural research in Ukraine». – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.07 – History of Science and Technique. – State Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2012.

The thesis is a scientific research system, which is based on the analysis of complex representational sources generalized scientific and practical activities of Professor M.A. Yegorov (1879–1942) with the formation and development of agricultural research business in Ukraine.

Research work includes the process of its emergence as a scientist and personality proposed periodization of scientific, organizational and promotional activities. The results of research topics and scientific heritage have been analyzed. The special attention is paid to the contribution of M.A. Yegorov's research to the organization of agriculture, soil science, agricultural chemistry and crop production of Ukraine in the first half of the XX century. The role of representational and promotional activities of the scientist in the development of the domestic agrochemical science has been founded.

Keywords: M.A. Yegorov, Ukraine, Agriculture, Agricultural Research business, chemistry, promotional activities.